

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

שם השיעור: איוב מול אברהם, אליהוא מול אליפז

שם המרצה הרב ד"ר יואל בן-נון

"ויגש אברהם ויאמר: האף תספה צדיק עם רשע?..."; (י"ח, כג),

"ואבימלך... ויאמר: א-ד-נ-י, הגוי גם צדיק תהרג?..."; (כ', ד),

איוב (ט', כא-כב), "תם אני לא אדע נפשי אמאס חיי; אחת היא על כן אמרתי: תם ורשע הוא מכלה!"

סיפור איוב (=המסגרת לספר), וספר בראשית

סיפור המסגרת נמסר בשם ה' (ובכלל זה גם הפתיחות למענות ה' "מן הסערה"; ל"ח, א; מ', א, ג, ו), בעוד בכל פרקי המענות מדברים בשמות א-ל, א-לוה, ש-די ועליון, ושם ה' מופיע רק פעם אחת בפי איוב (י"ב, ט):

"מי לא ידע בכל אלה כי יד ה' עשתה זאת".

בסיפור המסגרת יש תיאורים גיאוגרפיים גדושי שמות של "ארץ עוץ" ושל "בני קדם" והמקומות מהם באו כנופיות אויבים מחד, ורעי איוב מאידך ("שבא", "כשדים", "תימן", "שוח", "נעמה"); כל אלה נעדרים לחלוטין בפרקי המענות (פרט לפתיחות), ולכולם יש אחיזה בספר בראשית, בשמות "בני ארם, עוץ וחול וגֵּתֶר וּמֶשׁ" (י', כג); בבני נחור: "את עוץ בלרו, ואת בוז אחיו... ואת כָּשָׁד..." (כ"ב, כ-כב); ובשמות בני "עשו אבי אדום בהר שְׁעִיר... בני אליפז, תימן, אוֹמֶר, צָפוּ..." (בראשית ל"ו, ט-יא).

העדות המוחלטת על זיקת איוב לבראשית היא תכשיט בשם "קְשִׁיטָה" כאמצעי תשלום, שנזכר רק פעמיים בכל התנ"ך, אצל יעקב בשכם, כשקנה את "חלקת השדה... במאה קְשִׁיטָה" (בראשית לג, יט), ובשבות איוב מ"כל הרעה אשר הביא ה' עליו... ויתנו לו איש קְשִׁיטָה אחת..." (איוב מ"ב, יא).

גם תיאורי איוב עם "מקנהו" וגדולתו, ותיאורי צדקתו, מגלים זיקה ברורה לספר בראשית, שכן, "עבדי איוב" מתואר בדומה לנח – "איש תם וישר, יָרָא אֶל-הַיָּם וְסָר מִרָעָה" (איוב א', ח; ב', ג).

והנה, בסיפור המסגרת יש חזיון מדהים של דיון שמימי בנוכחות "בני הא-להים" המתיצבים (=בעמידה) "על ה'" (=היושב על כסא הדין), והדיון מתנהל שם בין ה' לבין "השטן" על "איש תם וישר" כאיוב (ומתוך זה, על שאלות הצדק והגמול בעולם); לעומת זה, בפרקי המענות מתחנן איוב (י', יט-כד; י"ג, יח-כז; כ"ג, ג-ח) להשתתף בדיון כזה, ולטעון בעצמו את דבריו, ונענה לבסוף בחזיון התגלות ה' "מן הסערה", אבל גם אז לא ניתנה לו הזכות לעמוד מול כסא המשפט, ולהגן על צדקתו מול כל טענות רודפיו נגדו –

המחיצה בין המענות לבין הסיפור נותרה בעינה, ואיוב (לבסוף) קיבל עליו את הדין, ואמר: "לשמע אֶזְנִי שמעתיך ועתה עיני רָאִתְךָ. על כן אֶמָּאס וְנִחַמְתִּי עַל עֵפֶר וְאֶפֶר" (מ"ב, ה-ו) – אולם אברהם עמד לפני ה' בתפילות על סדום, והתחנן: "ואנכי עֵפֶר וְאֶפֶר" (י"ח, כז)!

בסיפור המסגרת, יש תשובה שונה לסבלו של איוב,¹ וגם לה יש זיקה ברורה לספר בראשית, ולהבדל בין איוב לאברהם. אבל בתוך המענות יש גם הבדל מהדהד בין אליפז ורעיו, לבין אליהוא – אליפז תיאר איך

1 כפי שהיטיב לפרש הרב י"ד סולובייצ'יק במאמרו 'קול דודי דופק', וראו מאמרי 'נבואת התפילה של אברהם', באתר שלי.

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

שמע הוא את הקול מדממה, ואילו הרעיון של אליהוא, שא-להים מדבר עם האדם כדי למנוע ולהציל אותו מחטא: אליפז: "ואלי דבר יגנב, ותקח אָזני שְׁמָץ מִנְהוּ; אליהוא: "כִּי בִאֲחַת יְדָבָר אֶל-ל, וּבְשִׁתִּים לֹא יִשׁוּרָנָה;

בְּשִׁעֲפִים מַחְזִינוֹת לִילָה, בְּנִפְל תִּרְדָּמָה עַל אֲנָשִׁים; בְּחֹלֹם חֲזִינוֹן לִילָה,

פַּחַד קָרָאִי וּרְעָדָה ... בְּנִפְל תִּרְדָּמָה עַל אֲנָשִׁים,

יַעֲמֹד וְלֹא אֶפִיר מִרְאֵהוּ, תִּמּוֹנָה לִנְגִיד עֵינִי, בְּתַנּוּמוֹת עָלֵי מִשְׁכָּב; דְּמָמָה וְקוֹל אֲשָׁמָע:
אֶז יִגְלָה אֶזֶן אֲנָשִׁים, וּבְמִסְרָם יִחָתֵם;

הַאֲנֹשׁ מֵא-לוֹה יִצְדָּק? אִם מַעֲשָׂהוּ יִטְהַר גִּבּוֹר? (ד', יב-יז);

לְהִסִּיר אָדָם [מ]מַעֲשָׂה...

יחשד נפשו מני שחת... (ל"ג, יד-יח);

והנה אותו הרעיון מפורש פעמיים בבראשית (כ', ג-ז; ל"א, כד) אצל אבימלך מלך גרר, ואצל לבן הארמי; אצל אבימלך גם מופיע ביטוי המפתח - 'לחשון מחטא' - שבחזיון אליהוא -

"ויבא א-להים אל אבימלך בחלום הלילה, ויאמר לו:

הנך מת על האשה אשר לקחת והוא בעלת בעל! ... ויאמר: א-ד-נ-י, הגוי גם צדיק תהרג?

... בתם לבבי ובנקין כפי עשיתי זאת!

ויאמר אליו הא-להים בחלום: גם אנכי ידעתי כי בתם לבבך עשית זאת,

ואחשד גם אנכי אותך מחטא לי..."

והנה, התשובה החסרה לשאלה הגדולה על ייסורי איוב ותכליתם (יחד עם משפט אליפז והרעים) מתפרשת גם היא מתוך הקשר הזה בין איוב, לאברהם מול אבימלך בספר בראשית, ומתוך ההקבלה המדויקת בין מאמר ה' לאליפז ולשני רעיו, לבין מאמר א-להים לאבימלך על אברהם; כל זה על פי הכתוב באיוב בפרק החותם:

"וַיֹּאמֶר ה' אֶל אֱלִיפָז הַתִּימְנִי: חָרָה אַפִּי בְךָ וּבִשְׁנֵי רֵעֶיךָ, כִּי לֹא דִבַּרְתֶּם אֵלַי נְכוֹנָה, כְּעַבְדֵי אִיּוֹב – וַעֲתָה קָחוּ לָכֶם שְׂבָעָה פָּרִים וְשִׁבְעָה אֵילִים וּלְכוּ אֶל עַבְדֵי אִיּוֹב, וְהַעֲלִיתֶם עוֹלָה בְּעֵדְכֶם, וְאִיּוֹב עַבְדִּי יִתְפַּלֵּל עֲלֵיכֶם, כִּי אִם פָּנִיו אֲשָׂא לְבִלְתִּי עֲשׂוֹת עִמָּכֶם נִבְלָה, כִּי לֹא דִבַּרְתֶּם אֵלַי נְכוֹנָה כְּעַבְדֵי אִיּוֹב... וְה' שָׁב אֶת שְׁבוֹת אִיּוֹב – בְּהִתְפַּלְלוֹ בְּעֵד רֵעֵהוּ..."
(איוב מ"ב, ז-י).

הבעיה של איוב – ההסתגרות שלו כ'צדיק לעצמו', שמביט על כולם מלמעלה, כפי שתיאר הוא עצמו את חייו בנאום הסיכום וההגנה שלו (איוב פרקים כ"ט עד ל"א).

זהו בדיוק גם ההבדל העמוק בספר בראשית בין נח (ואיוב, צדיקים לעצמם) לבין אברהם, שלא נקרא 'צדיק', אלא "נביא" (מול אבימלך), והוא התפלל על סדום, וגם על אבימלך שפגע בו בלקיחת שרה; גם זה מפורש באותו סיפור על אברהם ושרה ואבימלך, שטען (בחלום הלילה) לפני א-להים, שהוא צדיק, וא-להים אישר לו שהוא 'תם לבב', ולכן, 'חשך אותו מחטא', ולא נתן לו לנגוע בשרה, ואמר לו (בראשית כ', ז; יז) –

"וַעֲתָה הִשָּׁב אֶשֶׁת הָאִישׁ כִּי נָבִיא הוּא וַיִּתְפַּלֵּל בְּעֵדָךְ וַחֲיָה...

וַיִּתְפַּלֵּל אַבְרָהָם אֶל הָאֱלֹהִים, וַיִּרְפָּא אֶל-הָאֱלֹהִים אֶת אַבְיִמֶלֶךְ וְאֶת אִשְׁתּוֹ וְאִמָּהֶתִּיו. וַיֵּלְדוּ..."

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

לאיוב לא גילה ה' את סודות ההשגחה בעולם, אולם על אברהם, בהסבר הבחירה בו ובזרעו, נאמר (בראשית י"ח, יז-ט) – "המכסה אני מאברהם אשר אני עשה"!! כי אברהם שותף לה' בהנהגת העולם מכוח הבחירה בו ובזרעו, "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט".

לכן, "ה' שָׁב את שְׁבוּת איוב – בְּהִתְפַּלֵּל בְּעַד רֵעֵהוּ", כשהתקרב למעלת אברהם.

החידוש המדהים של השותפות בסוד הנהגת העולם וההשגחה, הופך את המסקנות הדתיות הידועות לנו מספר איוב על פניהן, כי האדם הנבחר נעשה שותף, בן שיח ובן ויכוח, עם ההשגחה העליונה. השותפות הזו מנומקת על ידי הבחירה: אי-אפשר להעלים מאברהם את תכנית ההשגחה, מפני שהוא נבחר - ובפרט, מפני שהוא נבחר לצוות לדורות הבאים את "דרך ה' לעשות צדקה ומשפט". לפיכך, אי-אפשר לעשות משפט בארץ בלעדיו. מכאן, מתבקשת טענתו של אברהם (הדומה כל כך לזעקתו של אבימלך):

"האף תספה צדיק עם רשע... חללה לך השפט כל הארץ לא יעשה משפט?" (י"ח, כג-כה); ולעומת אברהם זעק איוב:

מי יתן ידעתי ואמצאהו, אבוא עד תכונתו; אֶעֱרֹכָה לַפְּנֵי מִשְׁפָּט, וְפִי אֶמְלֵא תוֹכְחוֹת; אֲדַעַה מְלִים יַעֲנֵנִי, וְאֲבִינָה מִה יֹאמֵר לִי... שֵׁם יִשְׂרָאֵל נֹכַח עָמוֹ, וְאֶפְלָטָה לְנֶצַח מִשְׁפָּטִי!

הן קִדְם אֶהְלֵךְ וְאִינְנִי, וְאֶחֱזֹר וְלֹא אֲבִין לוֹ; (איוב כ"ג, ג-ח).

בדיוק בנקודה זו ה' אמר על אברהם "כי ידעתיו", ועל כן פתח לפניו את השער, לבוא "עד תכונתו", לערוך "לפניו משפט", למלא פיו "תוכחות", לדעת מה יענה לו, "שם ישר נוכח עמו"; בעוד איוב נותר בחוץ, וזעקתו בפיו: "מי יתן ידעתי ואמצאהו..."!

התשובה על פי הכתוב בתורה היא פשוטה: אברהם נבחר, ולכן הוא שותף; איוב לא נבחר, ולכן נשאר 'בחוץ'. מי שנבחר להעביר לדורות את 'דגל' הצדקה והמשפט, אי-אפשר שלא לשתפו בעשיית המשפט!

והנה התשובה מתפרשת בנבואת יחזקאל (י"ד, יב-כ):

ויהי דבר ה' אלי לאמר: בן אדם, ארץ כי תחטא לי למעל מעל, ונטייתי ידי עליה ושברתי לה מטה לחם והשלחתי בה רעב והקרתי ממנה אדם ובהמה; והיו שלשת האנשים האלה בתוכה נח דנאל [דניאל קרי] ואיוב – המה בצדקתם יִנָּצְלוּ נַפְשָׁם, נָאֻם א-ד-נ-י ה';

לו חיה רעה אעביר בארץ ושקלתי, והיתה שממה מבלי עובר מפני החיה; שלשת האנשים האלה בתוכה – מי אני נָאֻם א-ד-נ-י ה', אם בנים ואם בנות יצילו, המה לבדם יִנָּצְלוּ והארץ תהיה שממה; או חרב אביא על הארץ, ואמרתי חרב תעבר בארץ והקרתי ממנה אדם ובהמה; ושלשת האנשים האלה בתוכה – מי אני נָאֻם א-ד-נ-י ה', לא יצילו בנים ובנות כי הם לבדם יִנָּצְלוּ;

או דבר אֶשְׁלַח אֶל הארץ ההיא, ושפכתי חמתי עליה בדם להכרית ממנה אדם ובהמה; ונח דנאל [דניאל קרי] ואיוב בתוכה – מי אני נָאֻם א-ד-נ-י ה', אם בן אדם בת יצילו, המה בצדקתם יצילו נַפְשָׁם;

נח, איש צדיק, קיבל בהכנעה את גזר הדין על חיסול העולם כולו, ועל הצלתו שלו ושל משפחתו; הוא בנה את התיבה, נכנס אליה עם משפחתו ועם כל החי לכל בשר למשפחתיהם, משפחה אחת מכל מין, והמתין, שייקלו מי המבול מעל הארץ. נח עשה ככל אשר ציווה ה' אותו (ו', ט - ז', ה), ובלבד שהוא יינצל עם משפחתו. העולם יכול לטבוע, לצדיקים יש תיבה: "המה לבדם יִנָּצְלוּ והארץ תהיה שממה" (יחזקאל י"ד, טז); לא עלה על דעתו של נח (ואולי לא ידע שאפשר) להתפלל על הצלת בני דורו, על הצלת העולם. זהו שורש ההבדל בינו לבין אברהם להבנת חז"ל.

איוב זעק מעוצם ייסוריו והשפלתו. אבל כל עוד היה איוב שופט נשוא פנים, שכל הסובבים, מנער ועד זקן, מעריצים אותו, יראים מפניו וקמים לכבודו (איוב כ"ט), לא עלה על דעתו שיש אי-צדק בעולם. אי-הצדק הופיע בתודעתו רק כאשר הוא עצמו הפך לקרבן, "המה בצדקתם יצילו נַפְשָׁם" (יחזקאל י"ד, כ). אין זאת אומרת, שלא היה צדק בזעקת איוב. אין כאן הטלת ספק בצדקותו ולא בצדקתו. אלא, שהצדיקות בעצמה מוגבלת, מונעת על ידי הדאגה העצמית ("אולי חטאו בני..."; איוב א', ה), אופקיה סגורים על ידי ההתעלמות האימננטית מכל אלה שמחוץ לדאגתה העצמית, והשמים שלה נעולים מתשובה עניינית לתפילות, לזעקות, לטענות ולמחאה:

ימי עיון בתנ"ך תשפ"ב

והחכמה מאין תמצא, ואי זה מקום בינה; לא ידע אנוש ערכה, ולא תמצא בארץ החיים... אלהים הבין דרכה, והוא ידע את מקומה; כי הוא לקצות הארץ יביט, תחת כל השמים יראה... ויאמר לאדם: הן יראת א-ד-נ-י [רק] היא חכמה, וסור מרע בינה; (איוב כ"ח, יב-כח).

זוהי הדעה הסגורה של הצדקות הדתית האמיתית, זו שאין פגם בצדקותה כי יסודה ביראת שמים וראשה ביראת שמים; אבל השמים לעולם לא ייפתחו לה ולא יענו לה; בין ה' והאדם אין שותפות, יש מחיצה! הצדקות הדתית האמתית סגורה בתוך תיבתה, כנח וכאיוב, ואין מוצא.

ואכן לגודל ההפתעה, אברהם לא תואר כצדיק! בשום מקום לא נאמר על אברהם שהיה צדיק, לא בהשוואה לנח ולא בכלל; גם מעשיו לפני בחירת ה' בו לא נזכרו ולא תוארו. בחירתו של אברהם צמודה לתכלית – ולא לסיבה! לא נאמר כאן: 'כי ידעתיו יען אשר היה אברהם איש צדיק תמים, ומתהלך לפני ה' כל הימים'. להבדל הזה יש משמעות מרחיקת לכת, כי התכלית היא מעצם טבעה בלתי מוגבלת, ואילו כל סיבה בהכרח מוגבלת; רק התכלית שביעוד יכולה להיות אינסופית:

למען אשר יצוה את בניו ואת אחרייו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט, למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר עליו; (י"ח, יט).

אברהם היה נביא! מכוח נבואתו הוא התפלל על אנשים אחרים, אפילו אם הם פגעו בו ולקחו את אשתו, בנצלם את פרצת "אחתי", כאבימלך מלך גרר:

ועתה השב אשת האיש כי נביא הוא, ויתפלל בעדך וְחַיָּה, ואם אינך משיב דע כי מות תמות אתה וכל אשר לך! (כ', ז).